

de Sint-Jacobsparochie te compenseren, werd er een vervangend beeld gemaakt.

Op 16 december 1853 konden Van Liempt en Joannes van der Lee, de kapelaan van Zwijsen, de Zoete Vrouw ophalen. Ze reisden via Mechelen om daar Sterckx te bedanken voor zijn hulp. Hij overhandigde hen het mirakelboek, dat via de Sint-Jacob in het Aartsbisdom Archief beland was. Vervolgens reisden ze naar Tilburg waar de Zoete Vrouw eerst een nacht onderdak vond in de pastorie van Zwijsen en daarna tot 26 december verbleef bij de door hem gestichte Congregatie van de Zusters van Liefde. Op 27 december werd de Bossche Maria na 224 jaar in een processie de Sint-Jan weer ingedragen.⁵

Slot

Sindsdien wonen de Zoete Moeder en de Bosschenaren naar volle tevredenheid weer samen. Even, heel even op zo'n lange geschiedenis, was er noodgedwongen sprake van een lat-relatie, toen het Mariabeeld door de coronacrisis minder goed toegankelijk was. Maar ach, daar draaien we in 's-Hertogenbosch onze hand niet voor om. Niet na de vorige keer, toen Maria meer dan twee eeuwen slecht bereikbaar was in plaats van twee jaar! Hier is de Zoete Vrouw soms uit het oog, maar nooit uit het hart. B

Noten

1 J.P.W.A. Smit, *De overdracht van het beeld der Zoete Lieve Vrouwe van 's-Hertogenbosch aan prelaat en kanunniken regulier aan der abdij van Sint Jacobs op Caudenberg te Brussel* (z.j., z.p.) 1-3, 5 (overdruk uit *Taxandria* 20 (1913) 186-193.

2 Otto Zylus, *Historia miraculorum B. Mariae Silvadicensis* (Antwerpen 1632) 365. Peter Nissen, 'Hertogenbosch, O.L. Vrouw; Zoete Lieve Moeder of Moeder van 's-Hertogenbosch', *Bedevoertplaatsen in Nederland* (<https://www.meertens.knaw.nl/bedevoert/bol/plaats/653>).

3 Smit, *De overdracht van het beeld*, 5.

4 Nissen, 'Hertogenbosch, O.L. Vrouw', *BiN*. Er zijn in het archief van de broederschap al ledenlijsten vanaf 1834. NL-HTSA 0918, *Onze-Lieve-Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch*, (1632) 1834-2012, inv. nr 42.

5 Jan Peijnenburg, 'De terugkeer van het Lieve Vrouwebeeld in de Kathedrale Basiliek van Sint Jan', in: meerdere auteurs, *Beeld van genade. Feestgave voor de Zoete Lieve Vrouwe van Den Bosch bij gelegenheid van het 125e herdenkingsjaar van de terugkeer van het genadebeeld* (Hilversum 1979) 211-218, aldaar 211-216.

Kunst

Op verkenning in de Tuin der Lusten 4

De 'onbespreekbare zonde' toch besproken

In de vorige aflevering hebben we met de nodige argumenten trachten aan te tonen dat de rond een vijver met baadsters draaiende ruiterring een *positieve* duiding van de erotiek en naaktheid op het middenpaneel van de *Tuin der Lusten* danig tegensprekt. Er zijn echter nog meer details die, bekeken door een laatmiddeleeuwse bril, onmiskenbaar verwijzen naar zondige seksualiteit en onkuisheid.

Jheronimus Bosch, De Tuin der Lusten (Madrid, Prado), detail middenpaneel de holte in de blauwe bol.

Jheronimus Bosch,
De Tuin der Lusten
(Madrid, Prado),
detail middenpaneel
twee mannen
met bloemen.

Eén van deze details is de scène in de opening van de blauwe bol die het onderste deel vormt van de merkwaardige fontein vlak boven de ruiterring (zie afbeelding). In 1972 heeft Roger Marijnissen erop gewezen dat de opening zich bevindt op het snijpunt van de waterspiegel en de verticale as van het middenpaneel en hij noteerde dat Bosch ons in deze 'kleine, verdekt opgestelde, maar niettemin centrale scène' vermoedelijk iets essentieels meedeelt.

In de ronde opening treffen we de meest expliciete erotische verwijzing van het middenpaneel aan: een man tast naar de vagina van een vrouw. Het gebaar, dat bekend stond als 'onkuisse aanraking' (*tactus impudicus*), komt vaker voor in de laatmiddeleeuwse beelding, meestal in een context die verband houdt met onkuisheid en de aardse ijdelheden. Zoals iedereen kan zien, staat achter de vrouw nog een tweede man, maar wat hij precies aan het doen is, blijft onzichtbaar en de meeste auteurs gaan dan ook snel aan deze derde figuur voorbij. Een uitzondering is de Amerikaanse kunsthistoricus Joseph Koerner, die in 2016 aantekende: 'A man seems to penetrate a woman from the rear. His arm position suggests he is guiding his member into her *right now*.'

Bovendien staat rechts van het trio een voorovergebogen figuur, blijkbaar een man, van wie we alleen het naakte achterwerk zien. Voor dit detail heeft Marijnissen (in 1972)

een aannemelijke verklaring aangebracht. Hij signaleerde dat de (een) Middelnederlandse term voor homoflie *buggerie* is, en dat deze term gemakkelijk een woordspeling toelaat op het Middelnederlandse werkwoord *bugen* (bukken). De Vlaamse Bosch-kenner vraagt zich vervolgens af of hier niet de twee vormen van de onkuisheid worden afgebeeld: de hetero- en de homoseksualiteit.

Defloratio

Dat deze verklaring aannemelijk is, wordt bevestigd door een aantal andere details van het middenpaneel die eveneens lijken te verwijzen naar homoflie. Een tafereel dat in dit verband zelden aan de aandacht van de Bosch-auteurs ontsnapt, bevindt zich in het rechtergedeelte van het voorplan: een naakte man steunt op zijn knieën en onderarmen (men lette op de opvallend *voorovergebogen* houding), terwijl uit zijn achterwerk bloemen tevoorschijn komen. Achter hem knielt een andere naakte man die in zijn geheven rechterhand eveneens bloemen vasthoudt (zie afbeelding).

Er is ooit geschreven dat de linkse man met de bloemen op het achterwerk van de rechtse man aan het slaan is, waardoor uit diens anus bloemen verschijnen. Men begrijpt niet goed wat daarvan dan de bedoeling zou kunnen zijn. Een andere auteur associeerde de term 'ruiker' (voor een bos bloemen) met de 'geur van anale seks'. Maar misschien moeten we de oplossing van dit visuele raadseltje niet zo

Jheronimus Bosch,
De Tuin der Lusten
(Madrid, Prado),
detail middenpaneel
drie mannen
met vruchten.

ver gaan zoeken. Bosch schilderde een stilstaand beeld en kon dus geen beweging tonen, enkel suggereren. Is het dan niet mogelijk dat Bosch met de bloemen in de hand en de bloemen in het achterwerk twee opeenvolgende fasen van een handeling wilde oproepen, namelijk die van het plukken? De linkse man zou dan de bloemen plukken die in het achterwerk van de voorovergebogen man steken.

Lucas van Dijck, die erg vertrouwd is met de Bossche archieven, heeft het voor mij onderzocht en hij ontdekte onder meer dat in februari 1500 een zekere Theodora (Dirkske) een klacht indiende tegen ene Nycolaus wegens *defloratio et privatio sue virginitatis* (wegens ontmaagding en schending van haar maagdelijkheid). De registers van de Bossche schepenbank delen mee dat Nycolaus een boete van 50 gulden diende te betalen (een groot bedrag in die tijd). 'Defloratio' was blijkbaar rond 1500 de officiële Latijnse term voor ontmaagding, en zoals iedereen weet die een beetje Latijn heeft gestudeerd, bestaat dit woord uit het voorvoegsel *de-* (dat een wegnemen suggereert, vergelijk het Nederlandse ont-) en een afleiding van *flos* (bloem). Ontbloemen, dus. Maar op Bosch' middenpaneel gaat het wel om twee *mannen*!

Drie mannen met vruchten

Onder het detail met de bloemen zien we een ander tafereeltje waarin alleen mannen een rol spelen (zie afbeelding). Twee van hen bevinden zich bij een grote,

gefantaseerde vrucht, waaruit blauwe, rode en witte zaadbolletjes rollen. De man links, die op het gras zit en de toeschouwer aankijkt, brengt één van de rode bolletjes naar de mond, blijkbaar om het op te eten. De man rechts buigt met een opvallend gekromde rug voorover en houdt de ogen gesloten. De plaatsing van zijn handen lijkt te willen aangeven dat hij de grote vrucht over en weer aan het schudden is om de zaadbolletjes eruit te doen rollen.

De betekenis van de zaadbolletjes lijkt in de door erotiek bepaalde context van het middenpaneel duidelijk genoeg

De betekenis van de zaadbolletjes lijkt in de door erotiek bepaalde context van het middenpaneel duidelijk genoeg (zaad = sperma) en doet vermoeden dat Bosch hier op symbolische wijze een fellatio tussen mannen in beeld wenste te brengen. We begrijpen dan vervolgens ook beter de op genot wijzende gesloten ogen van de man rechts en de veelbetekenende, op de toeschouwer gerichte blik van de man links. Bekijken we de haren van de twee mannen wat aandachtiger, dan valt op dat hun krullend kapsel een ietwat 'verwijfde' indruk maakt. Vooral bij de man rechts is dit het geval. Merkwaardig is overigens dat op de laat-zestiende-eeuwse kopie van het middenpaneel dat zich in Londen bevindt (in The Wellcome Institute Library), de man links vervangen werd door een vrouw. Blijkbaar vond de kopiïst dat het hier te duidelijk om homofilie ging, en paste hij censuur toe.

Links van het koppel rond de grote vrucht bevindt zich een derde man, die in een reusachtige aardbei bijt. Hij draagt een vreemde plant op het hoofd, die eindigt in een lange, gekromde steel met twee donkere, bolvormige vruchten. Men hoeft geen vier jaar lang kunstgeschiedenis gestudeerd te hebben, om in de steel en de twee bolvruchten een verwijzing naar de mannelijke geslachtsorganen te herkennen. Wanneer Bosch ongewone of opvallende voorwerpen bovenop iemands hoofd schildert, dan is dit blijkbaar steeds met de bedoeling om iets over het betrokken personage te verduidelijken, zoals bijvoorbeeld manifest het geval is met de grote dobbelsteen op het hoofd van een vrouw op het rechter binnenluik van de *Tuin*. Mogen we dan concluderen dat de gedachten van de aardbei-eter uitgaan naar het mannelijk geslachtsorgaan, en bijgevolg naar seks met een man?

Dit verlangen kan verder afgeleid worden uit het hoofddeksel van de man als geheel. Wanneer we dit namelijk interpreteren als een 'muts', dan biedt zich de uitdrukking *de mutse dragen* aan, die in talrijke varianten frequent aangetroffen wordt in de zestiende-eeuwse rederijkerliteratuur (overigens zowel toegepast op mannen als op vrouwen). Het Nederlands-Latijnse woordenboek van Kiliaan (1599) geeft als verklaring voor de term *mutse* enerzijds 'hoed, muts, hoofdband', en anderzijds 'liefdesdrift, hartstochtelijke liefde'. De zegswijze *de mutse dragen* verklaart Kiliaan als 'blind zijn van liefde, smoorverliefd zijn'. Dat het hier wel degelijk gaat om een metaforische, en dus denkbeeldige muts blijkt uit een vroeg-zestiende-eeuwse rederijkersgedicht, waarin de ik-persoon zegt: *Is dat mutsje niet knap gemaakt? / Al heb ik haar op het hoofd, toch ziet men ze niet.*

Bosch kon natuurlijk niet anders dan deze denkbeeldige muts wél uitbeelden, en hij deed dat op een erg originele manier, waarbij een onderdeel van de 'muts' (de steel en de bolletjes) aangeeft dat het hier om het homoseksuele verlangen naar een andere man gaat. Hoogstwaarschijnlijk wordt de erotische begeerte van de man ook weergegeven door de reusachtige aardbei, waarvan hij gulzig en met veel overgave (zie de lange tanden en de omhelzende armen) een hap neemt.

De 'peccatum mutum'

Indien Marijnissen gelijk had en de bovenstaande interpretaties kloppen, dan kunnen benaderingen zoals die van Hans Belting (2002), die het middenpaneel interpreteren als een uitbeelding van het Aards Paradijs zoals het geweest had kunnen zijn indien Adam en Eva niet gezondigd hadden, rustig verticaal geklasseerd worden. Een Aards Paradijs dat volledig Gods goedkeuring wegdraagt en waarin toch homofilie voorkomt, was in de Middeleeuwen namelijk totaal ondenkbaar. Homofilie was in de Middeleeuwen een onderdeel van de *peccatum contra naturam* (zonde tegen de natuur) of *peccatum mutum* (stomme zonde), de zonde waarover niet gesproken mocht worden.

Gelukkig toont de eenentwintigste eeuw in dit opzicht meer verstand en verdraagzaamheid (al is er nog wel wat werk aan de winkel), maar in de Middeleeuwen werd homofilie als zeer afkeurenswaardig en zelfs ketters beschouwd, onder meer omdat zij regelrecht tegen Gods opdracht tot procreatie inging. In de *Legenda aurea* (circa 1260) van Jacobus de Voragine lezen we dat in de nacht dat Christus geboren werd, alle homofielen ter wereld stierven en dat volgens Augustinus God had gearzeld om mens te worden, toen Hij zag dat homofilie zo vaak voorkwam.

In het stichtelijke traktaat *Die Spiegel der Sonden*, bewaard in een rijm- en een prozaversie, wordt in het gedeelte over Onkuisheid een heel hoofdstuk gewijd aan 'buggerie, die tegen de natuur ingaat, en die mannen of vrouwen met elkaar bedrijven'. De anonieme auteur wil er niet al te veel over kwijt, omdat deze zonde zo vuil en onbetamelijk is, dat geen mens zich schuldig moet voelen als hij er *niet* over spreekt. Maar hij vermeldt toch nog dat onder meer homofilie er de oorzaak van was dat God de wereld strafte met de Zondvloed: 'Want toen de Zondvloed over de wereld raasde en alle mensen en dieren daarin verdronken behalve degenen die Noach bij zich had in de ark, was de eigenlijke oorzaak daarvan deze vuile zonde.' B